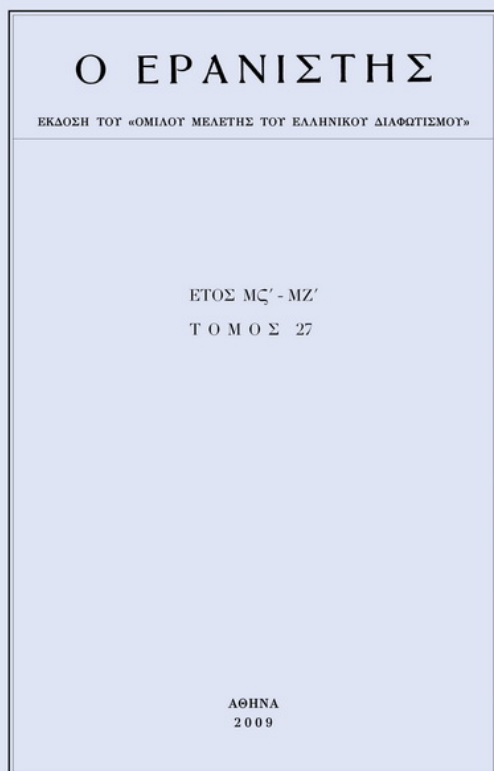

The Gleaner

Vol 27 (2009)

Ευγένιος Βούλγαρης, «Collectio Epistolica». Το αθησαύριστο "Επιστολάριο" του και το ζήτημα της διπλής χειρόγραφης παράδοσης της επιστολογραφίας του

Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος

doi: [10.12681/er.85](https://doi.org/10.12681/er.85)

To cite this article:

Αποστολόπουλος Δ. Γ. (2009). Ευγένιος Βούλγαρης, «Collectio Epistolica». Το αθησαύριστο "Επιστολάριο" του και το ζήτημα της διπλής χειρόγραφης παράδοσης της επιστολογραφίας του. *The Gleaner*, 27, 5–25.
<https://doi.org/10.12681/er.85>

ΕΥΓΕΝΙΟΣ ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ, “COLLECTIO EPISTOLICA”

Τὸ ἀθησαύριστο «Ἐπιστολάριόν» του καὶ τὸ ζήτημα
τῆς διπλῆς χειρόγραφης παράδοσης τῆς ἐπιστολογραφίας του

Στὴ μνήμη τοῦ Ἀλκη Ἀγγέλου

I

Ο ΕΥΓΕΝΙΟΣ ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ ΣΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΜΑΚΡΑΣ ζωῆς του φαίνεται πὼς ἔγραψε ἕνα μεγάλο ἀριθμὸ ἐπιστολῶν. Οἱ συχνὲς μετακινήσεις του, ἡ εὐκολία ποὺ εἶχε στὸ γράψιμο καὶ τὸ γεγονὸς πὼς ἔμεινε ἀκμαῖος πνευματικὰ ὡς τὸ τέλος τῆς ἐνενηντάχρονης ζωῆς του (Κέρκυρα 1716 – Ἀγία Πετρούπολη 1806), εἶναι κάποιες ἀπὸ τὶς αἰτίες ποὺ ὀδηγοῦν ἀβίαστα στὴν ἐκτίμηση πὼς οἱ «ἔγγραφοι λόγοι» του «πρὸς ἀπόντας» πρέπει νὰ ᾔταν πολυάριθμοι.

Ἡ σημασία τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Βούλγαρη ὡς τεκμηρίων τὰ ὁποῖα θὰ βοηθοῦσαν στὴν καλύτερη γνωριμία τῆς ζωῆς ποὺ βίωσε καὶ τῆς πνευματικῆς πορείας ποὺ διένυσε ἀλλὰ καὶ ὡς ἱστορικῶν μαρτυριῶν γιὰ τὴν κατανόηση προβλημάτων τῆς ἐποχῆς στὴν ὁποία ἔζησε, ἔχει ἀπὸ παλαιὰ ἐπισημανθεῖ.

Δὲν εἶναι λίγες οἱ ἐπιστολές του ποὺ, τὸν 19ο κυρίως αἰώνα, δημοσιεύτηκαν καὶ σχολιάστηκαν ἀπὸ σημαντικοὺς μελετητές.¹ Καὶ δὲν ἔχει περάσει ἀπαρατήρητη ἡ ἐπισήμανση ποὺ ἔκανε τὸ 1955 ὁ κατεξοχὴν ἐρευνητὴς τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, ὁ Κ. Θ. Δημαράς: «Ὅποιος δὲν γνωρίζει τὶς ἰδιωτικὲς ἐπιστολὲς τοῦ Βούλγαρη, δὲν μπορεῖ νὰ τὸν καταλάβει κι ὅποιος δὲν καταλάβει τὸν Βούλγαρη, δὲν γνωρίζει τὴν νεοελληνικὴ Ἀναγέννηση. Αὐτὸ τὸ στοιχεῖο τῆς ἐλευθεροφροσύνης στὸν σεβασμὸ ἱεράρχη, τῆς ἀφέλειας στὸν περίτεχνο λόγιον, μᾶς δίνει τὸ κλίμα τῶν ἀντιθέσεων ἀπὸ ὅπου ἐξεκίνησε ὁ ἐλληνικὸς διαφωτισμός».²

Μὲ τὴν προεργασία ποὺ εἶχε γίνεи καὶ μὲ μιὰ τέτοια ἐκτίμηση γιὰ τὴ

1. Θυμίζω τὰ ὀνόματα τοῦ Γεωργίου Αἰνιάνος, Παναγιώτη Ἀραβαντινοῦ, Νικολάου Λογάδη, Σοφοκλῆ Οἰκονόμου, Ἰωάννη Σακκελίωνος, Ἡλία Τανταλίδη καὶ κατεξοχὴν ἐκεῖνο τοῦ Μανουὴλ Γεδεών.

2. *Νεοελληνικὴ Ἐπιστολογραφία*, Ἀθήνα 1955, σ. 94.

σημασία της ἐπιστολογραφίας τοῦ Βούλγαρη δὲν προκαλεῖ ἐκπλήξη πῶς ἓνα ἀπὸ τὰ ἐκδοτικὰ σχέδια τοῦ Ὁμίλου Μελέτης τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, τοῦ ΟΜΕΔ, ὁ ὁποῖος ἰδρύθηκε στὶς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1960, ἦταν ἡ ἐκδοσὴ τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Εὐγένιου — ὅπως στὰ σχέδιά του ἦταν καὶ ἡ ἐκδοσὴ προσωπικῶν ἡμερολογίων καὶ τῆς ἀλληλογραφίας λογίων ποὺ χρονολογοῦνται στὴν «πενήνταετία ποὺ προηγεῖται ἀπὸ τὸν Ἀγώνα [τοῦ 1821]».³

Θυμίζω πῶς τὸ πρῶτο δημοσίευμα τοῦ ΟΜΕΔ ἦταν τὸ προσωπικὸ ἡμερολόγιο, οἱ «Ἐφημερίδες», τοῦ Παναγιώτη Κοδρικᾶ ποῦ, μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Ἕλλη Ἀγγέλου, δημοσιεύτηκε τὸ 1963.⁴ Ἀκολούθησε τὸν ἐπόμενο χρόνο, τὸ 1964, ὁ πρῶτος τόμος τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Κοραΐ, τὴν ἐκδοσὴ τῆς ὁποίας εἶχε ἀναλάβει μιὰ τετραμελὴς ὁμάδα,⁵ ἐνῶ ἡ ἐκδοσὴ τῆς ἀλληλογραφίας τῶν Δανιὴλ Φιλιππίδη, Barbié du Bocage, Ἀνθιμου Γαζῆ, ποὺ εἶχε ἀναλάβει ἡ Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ, δημοσιεύτηκε τὸ 1966.⁶ Τὰ χρόνια ὅμως πέρασαν, ὁ θάνατος πῆρε τὸν Ἕλλη χωρὶς ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Βούλγαρη νὰ δεῖ τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας.

Δὲν εἶναι βέβαια ἄγνωστο τὸ φαινόμενο νὰ ἀτονεῖ ἢ καὶ νὰ ἐγκαταλείπεται καθ' ὁδὸν ἓνα ἐκδοτικὸ σχέδιο: ἐνῶ δηλαδὴ ἔχει προγραμματιστεῖ μιὰ ἐκδοσὴ, τὰ ἐπιστημονικὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ ἐπιμελητῆ τῆς νὰ στρέφονται πρὸς ἄλλες κατευθύνσεις καὶ τὸ δημοσίευμα ποὺ εἶχε προαναγγελεῖ νὰ καθυστερεῖ, νὰ ἀτονεῖ ἢ καὶ νὰ ἐγκαταλείπεται, καθὼς δὲν τρέφεται πλέον ἀπὸ τὸν ἐνθουσιασμό τῆς ἐποχῆς ποὺ σχεδιάστηκε. Πιστεύω ὥστόσο πῶς καμιά ἀπὸ τίς ἐκδοχὲς αὐτὲς δὲν ταιριάζει στὴν περίπτωση τοῦ ἐκδοτικοῦ σχεδίου τῆς Ἀλληλογραφίας τοῦ Βούλγαρη, διότι γιὰ τὸν Ἀγ-

3. Ἡ φράση ἀπὸ τὸν Πρόλογο τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ στὸ πρῶτο δημοσίευμα τοῦ Ὁμίλου στὴ σειρὰ ποὺ τιτλοφορήθηκε «Νέα Ἑλληνικά Κείμενα». Γιὰ τὸν ΟΜΕΔ καὶ τίς δραστηριότητές του ὡς τὸ 2003 βλ. Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, «Σημείωμα γιὰ τὰ σαραντάρχονα τοῦ Ἐρανοστῆ ἢ ὁ ΟΜΕΔ, τὸ ΚΝΕ καὶ Ὁ Ἐρανοστῆς», Ὁ Ἐρανοστῆς 24 (2003), 5-9.

4. Παναγιώτης Κοδρικᾶς, Ἐφημερίδες. Ἐκδότης Ἕλλη Ἀγγέλου. Πρόλογος Κ. Θ. Δημαρᾶ. Ἀθήνα 1963· ἡ φράση στὴν ὁποία ἀναφερθήκαμε πρὶς πάνω στὴ σ. ζ'.

5. Τὴν ἐκδοτικὴ ὁμάδα ἀποτελοῦσαν ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς, ὁ Ἕλλη Ἀγγέλου, ἡ Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ καὶ ὁ Ἐμμανουὴλ Ν. Φραγκίσκος· ὁ ἕκτος τόμος κυκλοφόρησε τὸ 1984.

6. Δανιὴλ Φιλιππίδης – Barbié du Bocage – Ἀνθιμος Γαζῆς, Ἀλληλογραφία (1794-1819). Ἐκδοσὴ-Σχόλια Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ. Πρόλογος Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἀθήνα 1966.

γέλου ὁ Εὐγένιος ἀποτελοῦσε ἓνα ἀπὸ τὰ βασικὰ θέματα τῶν ἐπιστημονικῶν του ἐνασχολήσεων σὲ ὁλόκληρη τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς του.⁷

Ὅλες ὅμως αὐτὲς οἱ διαπιστώσεις θέτουν ἓνα ἀμείλικτο ἐρώτημα: γιατί τότε ὁ Ἀγγέλου δὲν κατόρθωσε νὰ ἐκπληρώσει τὸν ἐπιστημονικὸ του πόθο νὰ δημοσιεύσει τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Βούλγαρη, μολονὶ εἶχε διανύσει μὲ ἐπιτυχία ὅλα τὰ προπαρασκευαστικὰ στάδια: εἶχε καταγράψει τὴ χειρόγραφη παράδοση τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Βούλγαρη, εἶχε μεταγράψει τὰ κείμενά τους, εἶχε ἐντοπίσει καὶ συγκεντρώσει τὶς ἤδη δημοσιευμένες.⁸ Γιατί ἄραγε δὲν προχώρησε σὲ μιὰ συνολικὴ ἐκδοση τῆς ἐπιστολογραφίας τοῦ Βούλγαρη, ἀφοῦ εἶχε ἐδῶ καὶ χρόνια προετοιμαστῇ γιὰ ἓνα τέτοιο ἔργο;

Ἡ δική μου ἀπάντηση, ποὺ θὰ προσπαθήσω νὰ τὴ θεμελιώσω στὴ μελέτη ποὺ ἀκολουθεῖ, εἶναι πὼς δὲν προχώρησε ἐπειδὴ δὲν μπόρεσε νὰ λύσει τὸ θέμα τὸ ὁποῖο, προφανῶς, ἐντόπισε: ἐκεῖνο τῆς διπλῆς χειρόγραφης παράδοσης ποὺ παρουσιάζουν ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ ἐπιστολικά κείμενα τοῦ Βούλγαρη.

Γιὰ νὰ προσεγγίσουμε ὅμως τὸ ζήτημα αὐτό, γιὰ νὰ κατανοήσουμε τὴ σημασία του καὶ γιὰ νὰ προτείνουμε μιὰ λύση γιὰ τὴν ὑπέρβασή του πρέπει νὰ ἀρχίσουμε καὶ πάλι ἀπὸ τὴν ἀρχή.

II

Ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ἐπιστολῶν ποὺ, ὅπως ὅλα δείχνουν, ἔγραψε καὶ ἔστειλε ὁ Βούλγαρης, ἓνα τμῆμα μόνον σώζεται. Γιὰ παράδειγμα, ἡ ἐπι-

7. Ἡ ἐνασχόληση τοῦ Ἀγγέλου μὲ τὸν Εὐγένιο Βούλγαρη ἀρχίζει ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῶν μεταπτυχιακῶν του σπουδῶν καὶ θὰ συνεχιστεῖ ὡς τὸ θάνατό του· βλ. τὰ σχετικὰ βιβλιογραφικὰ στοιχεῖα στὴν εἰσήγησή μου στὴ Στρογγυλὴ Τράπεζα ποὺ ὀργάνωσε ὁ ΟΜΕΔ γιὰ τὰ διακόσια χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη στὸ πλαίσιο τοῦ Διεθνoῦς Συνεδρίου «Ἑλλάδα καὶ Ἀγία Πετροῦπολη» τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 2006: Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, «Ἡ ἐλληνικὴ ἀλληλογραφία τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη. Ἕνα ἐκδοτικὸ σχέδιο», Κρατικὸ Πανεπιστήμιο Ἀγίας Πετροῦπολης. Ἑλληνικὸ Ἰνστιτοῦτο. Τμῆμα Βυζαντινῶν καὶ Νεοελληνικῶν Σπουδῶν. Ἑλλάδα καὶ Ἀγία Πετροῦπολη. Παρελθὸν καὶ παρόν. Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συνεδρίου 26-29 Ὀκτωβρίου 2006, Ἀγία Πετροῦπολη 2008, σ. 123.

8. Μπορέσαμε νὰ διαπιστώσουμε καὶ ἀπὸ αὐτοψία τὴν προεργασία, τὴν ὁποία ἤμασταν βέβαιοι πὼς εἶχε κάνει ὁ Ἀγγέλου, καθὼς ἡ οἰκογένειά του ἀνταποκρίθηκε στὸ αἶτημά μας καὶ παρέδωσε στὸν ΟΜΕΔ τὰ κατὰλοιπά του τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἐκδοση τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Βούλγαρη.

στολή, τὸ πρωτότυπο τῆς ἐπιστολῆς ποὺ ἔγραψε ὁ Εὐγένιος στὶς 29 Δεκεμβρίου τοῦ 1758 καὶ ἔστειλε ἀπὸ τὴν Ἀθωνιάδα στὴν Κύπρο, στὸν «ιεροδιδασκαλον» Ἐφραίμ, τὸν μετέπειτα πατριάρχη Ἱεροσολύμων, σώζεται ὡς σήμερα στὸ ἀρχεῖο τῆς ἀθωνικῆς μονῆς Παντελεήμονος.⁹

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὶς ἐπιστολές του οἱ ὁποῖες σώζονται στὴν αὐθεντικὴ μορφή τους, παραδίδονται καὶ κάποιες ἄλλες ποὺ ἀποδίδουν τὴν εἰκόνα τοῦ πρωτοτύπου. Στὴν κατηγορία αὐτὴ κατατάσσω ἐπιστολικά κείμενα ποὺ σώζουν ὅλα ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα περιέχονται καταρχὴν σὲ μιὰ ἐπιστολή: τὴν προσφώνηση καὶ τὴν ἀποφώνηση, τὴν ἀναγραφὴ τοῦ τόπου ὅπου γράφτηκε καὶ τῆς χρονολογίας ποὺ συντάχτηκε, τυχὸν ὑστερόγραφο τὸ ὁποῖο συνόδευε τὸ (ἀρχικὸ) κείμενο τῆς ἐπιστολῆς κτλ. Ἀντίγραφα ποὺ ἔγιναν προφανῶς μὲ βάση τὸ πρωτότυπο καὶ τὰ ὁποῖα σώζονται εἴτε σὲ λυτὰ φύλλα εἴτε ἀντιγραμμένα σὲ κάποιο χειρόγραφο εἴτε δημοσιευμένα σὲ κάποιο ἔντυπο.

Ἄς δοῦμε καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴν κατηγορία δύο, ἐνδεικτικά, παραδείγματα. Στὸ χειρόγραφο ποὺ σώζεται σήμερα στὴν Ἀθήνα, στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη μὲ τὸν ἀριθμὸ 2390 σώζεται ἀντιγραμμένο τὸ πλήρες κείμενο τῆς ἐπιστολῆς τὴν ὁποία ὁ Εὐγένιος ἔγραψε καὶ ἔστειλε στὸν Νεόφυτο Καυσοκαλυβίτη.¹⁰ Ὅσον ἀφορᾷ τὴν περίπτωση ἐπιστολῆς ποὺ δημοσιεύτηκε μὲ βάση τὸ πρωτότυπό της, μπορούμε νὰ ἀναφέρουμε ἐκεῖνη ποὺ ὁ Βούλγαρης ἔστειλε στὸν Σπυρίδωνα Βλαντή. Στὴν ἐκδοση ἐνὸς Ἐπιστολαρίου τὸ ὁποῖο τυπώθηκε στὴ Βενετία τὸ 1816, δημοσιεύεται τὸ κείμενο μιᾶς ἐπιστολῆς ποὺ ὁ Εὐγένιος, λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατό του, ἔγραψε καὶ ἔστειλε ἀπὸ τὴν πόλη ὅπου ζοῦσε, «Ἐκ Πετροπόλεως Μαρτίου 5. 1805», στὸν Σπυρίδωνα Βλαντή, ὁ ὁποῖος διέμενε στὴ Βενετία. Ἡ ἐπιγραφή ποὺ εἰσάγει τὴ δημοσίευση τοῦ κειμένου τῆς ἐπιστολῆς βεβαιώνει γιὰ τὴν πηγὴ τῆς προέλευσής της: «Ἐπιστολὴ ἀπὸ τοῦ ἰδιόχειρου τοῦ ἀοιδίμου Ἀρχιεπισκόπου Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως πρὸς τὸν ἐν Βενετίᾳ Σπυ-

9. Βλ. Ν. Γρ. Ζαχαρόπουλος, *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ ΙΗ' αἰῶνα στὸν ἑλληνικὸ χῶρο μέσα ἀπὸ τὴ χειρόγραφη παράδοση*. (Ἐκδοση ἀνέκδοτων λυτῶν χειρογράφων), Θεσσαλονίκη 1984, σ. 52· πανομοιότυπο τοῦ recto τοῦ πρώτου φύλλου τῆς αὐτόγραφης ἐπιστολῆς τοῦ Βούλγαρη δίνεται στὴ σ. 269.

10. Λίνος Πολίτης μὲ τὴ συνεργασία τῆς Μαρίας Πολίτη, *Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, ἀρ. 1857-2500*, Ἀθήνα 1991, σ. 382-385. Τὸ κείμενο παραδίδεται στὶς σελίδες 718-719 τοῦ χειρογράφου· βλ. περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ πρὸς τὸν ἑλπίδα στὸ κείμενο.

ρίδωνα Βλαντῆ) ἀλλὰ καὶ τὸ γεγονὸς πὼς ἀποδίδονται ἄλλα ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα ποὺ περιέχονται καταρχὴν σὲ μιὰ ἐπιστολὴ (χρόνος καὶ τόπος γραφῆς τῆς, προσφώνηση καὶ ἀποφώνηση) πείθουν πὼς τὸ πρωτότυπο ἀναπαράγεται στὸ σύνολό του στὴν ἔκδοσή.¹¹

Συμπέρασμα πρῶτο: οἱ σωζόμενες πρωτότυπες ἐπιστολές του καὶ τὰ «ἀκριβῆ» ἀντίγραφα τους συνιστοῦν τὸν ἕνα πυλώνα τῆς παράδοσης τῆς ἐπιστολογραφίας τοῦ Βούλγαρη. Ὑπάρχει ὅμως καὶ ἕνας δεύτερος, ἀθησαύριστος ὡς τώρα ἀπὸ τὴν ἔρευνα.

III

Ὁ Εὐγένιος πρὸς τὰ τέλη τῆς ζωῆς του θέλησε νὰ ἀκολουθήσει τὸ παράδειγμα τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων καὶ νὰ συγκροτήσῃ καὶ αὐτὸς ἕνα «Ἐπιστολάριον» ἀντλώντας ὑλικὸ ἀπὸ τὰ ἀντίγραφα τῶν ἐπιστολῶν ποὺ κάποτε εἶχε στείλει, ἀντίγραφα τὰ ὁποῖα προφανῶς κρατοῦσε στὸ προσωπικὸ του ἀρχεῖο.¹²

Ἡ συγκρότηση ὅμως αὐτοῦ τοῦ «Ἐπιστολαρίου» δὲν προῆλθε ἀπὸ μιὰ μηχανικὴ ἐργασία, δὲν ἀντέγραψε δηλαδὴ τὰ κείμενα ποὺ εἶχε στὸ ἀρχεῖο του ἀλλὰ μὲ αὐτὸ τὸ ὑλικὸ συνέθεσε μιὰ συλλογὴ μὲ ἐπιστολικὰ κείμενα. Τὴ δημιουργικὴ πλευρὰ τοῦ ἔργου ποὺ ἐμπνεύστηκε τὴν ἀναδεικνύουν τὰ ἀκόλουθα στοιχεῖα: α) δὲν συμπεριέλαβε τὸ σύνολο τῶν ἐπιστολῶν του ἀλλὰ ἐπέλεξε κάποιες ἀπὸ αὐτές, β) ἐπεξεργάστηκε, σὲ μερικές τουλάχιστον ἀπὸ αὐτές, καὶ πάλι τὸ κείμενό τους, γ) ἀφαίρεσε κάποια ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ περιέχονταν στὸ ἀρχικὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς

11. Βλ. γιὰ τὸ ἔντυπο ποὺ τὴν παραδίδει, Φίλιππος Ἡλιοῦ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τοῦ 19ου αἰῶνα. Βιβλία-Φυλλάδια*, τ. Α' 1801-1818, Ἀθήνα 1997, ἀρ. 1811.27 καὶ γιὰ τὸ Ἐπιστολάριο στὸ ὁποῖο δημοσιεύτηκε ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Βούλγαρη, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Τὰ ἔντυπα Ἐπιστολάρια τῆς Βενετίας (1757-1832)», *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά* 8 (2006) — Πρακτικὰ τοῦ Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου Νεοελληνικῆς Ἐπιστολογραφίας (16ος-19ος αἰ.) —, 164-165.

12. Γιὰ τὸ Ἐπιστολάριο τοῦ Βούλγαρη βλ. ἀμέσως πῶς κάτω στὸ κείμενο· γιὰ τὸ Ἐπιστολάριο τοῦ Μαυροκορδάτου, ποὺ πρέπει νὰ συγκροτήθηκε στὸ διάστημα ἀνάμεσα στὸ 1697 καὶ τὸ θάνατό του 1698, βλ. τὴ μελέτη μου «Νέα εὐρήματα γιὰ τὴν ἐπιστολογραφία τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων», *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής* 1 (1989), 27-28. Βλ. ἀκόμα Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, «Ἡ λογοκρισία ποὺ δὲν ἔγινε», *Ὁ Ἑρμηνεύτης* 19 (1993) — Μνήμη Κ. Θ. Δημαρχᾶ —, 235-243· ἰδίως ὅσα ἀναφέρονται στὴ σ. 240 σχετικὰ μὲ τὴ δεύτερη ἔκδοσή ποὺ γνώρισε τὸ Ἐπιστολάριο τοῦ Ἀλέξανδρου μετὰ τὸ 1712.

καὶ δ) ἀπάλειψε κάποτε τὸ ὄνομα τοῦ ἀρχικοῦ ἀποδέκτη, τῇ χρονολογίᾳ καὶ τὸν τόπο γραφῆς τῆς. Αὐτὸ τὸ corpus τῶν ἐπιστολικῶν του κειμένων ποὺ συγκρότησε τὸ διάρθρωσε σὲ δύο τόμους.

Ὁ Βούλγαρης θεώρησε πῶς ἡ ἐργασία του αὐτὴ ἀποτελοῦσε ἓνα αὐτοτελὲς δημιούργημά του, ἀφοῦ στὸν κατάλογο τῶν ἔργων του ποὺ συντάξε στὰ λατινικά, στὰ τέλη τῆς ζωῆς του, τὸ συμπεριέλαβε καὶ αὐτὸ —μαζὶ μὲ τὴ «Λογική», τὰ «Στοιχεῖα τῆς Μεταφυσικῆς», «Τὰ Ἀρέσκο-ντα τοῖς Φιλοσόφοις» κτλ.— περιγράφοντάς το στὰ λατινικά μὲ τοὺς ἀκόλουθους ὅρους: «Collectio Epistolica, duobus in Tomis».¹³

Συγκεκριμένα στὸν αὐτόγραφο κατάλογο τῶν ἔργων του, καταχώρισε καὶ τὴν ἀκόλουθη ἀναγραφὴ, ποὺ ἔχει τὸν ἀριθμὸ 58:

58. *Collectio Epistolica, duobus in Tomis, quibus continentur ad diversos Epistolae plurima Graeca, inter quas et quaedam paucae Graecosolicae; quaedam vero et Latino Idiomate scriptae, vel Italico, etc.: Ex illis sunt nonnullae plurima Philologica exponentes, aliae veno ad Familiares, quas pro rerum circumstantiis scribi contigit.*

58. *Collectio Epistolica, duobus in Tomis, quibus con-
tinentur ad diversos Epistolae plurima Graeca,
inter quas et quaedam paucae Graecosolicae; quae:
dantur vero et Latino Idiomate scriptae, vel Italico:
Ex illis sunt nonnullae plurima Philolo-
gica exponentes, aliae veno ad Familiares, quas pro
rerum circumstantiis scribi contigit.*

13. Τὴν αὐτόγραφη ἀναγραφὴ τῶν ἔργων τοῦ Βούλγαρη ἐντόπισε καὶ δημοσίευσε ὁ Stephen K. Batalden, «Notes from a Leningrad manuscript: Eugenios Voulgaris' autograph list of his own works», Ὁ Ἐρανιστὴς 13 (1976), 1-22· ἡ ἀναγραφὴ γιὰ τὴν «Collectio Epistolica», ὅπως ἀποκάλεσε στὰ λατινικά τὸ «Ἐπιστολάριον» του, στὴ σ. 14. Μέσα στὴν ἴδια λογικὴ καὶ τὴν «Ἐπιστολάριον» τοῦ Μαυροκορδάτου θεωρήθηκε ὡς ἓνα ἄλλο δικό του δημιούργημα καὶ στὴν ἀναγραφὴ τῶν ἔργων τοῦ ἐξ ἀπορρήτων ποὺ ἐπιχείρησε ὁ Δημήτριος Προκοπίου κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ γιοῦ τοῦ Ἀλέξανδρου, Νικολάου, ἀναφέρεται ἀνάμεσα στὰ ἔργα του καὶ τὸ «Ἐπιστολαίον», ἀναγραφὴ ποὺ δὲν δηλώνει τὸ γεγονὸς πῶς ἔγραψε ἐπιστολὲς στὴ διάρκεια τῆς ζωῆς του ἀλλὰ τὸ Ἐπιστολάριον του (βλ. «Ἐπιτετημένη ἀπαρίθμησης...», (ἐκδ. J. A. Fabricius), σ. 776).

Ἀπὸ τοὺς δύο αὐτοὺς τόμους μόνο ὁ πρῶτος ἔχει ἐντοπιστεῖ· ὁ δεύτερος ἔχει χαθεῖ ἢ λανθάνει.¹⁴ Ὁ πρῶτος ὅμως τόμος περιέχει ἀρκετὸ ὕλικὸ πὺν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ θεμελιώσουμε ὅλα ὅσα ἀναφέραμε πρὶ πάνω.

IV

Τὰ παραδείγματα πὺν ἀκολουθοῦν τὰ ἀντλῶ ἀπὸ τὸ χειρόγραφο πὺν σήμερα βρίσκεται στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη στὴν Ἀθήνα μὲ τὸν ταξινομικὸ ἀριθμὸ 2952, τὸ ὁποῖο ἔχει τὴν ἐπιγραφὴ «Εὐγενίου Βουλγάρεως, Ἐπιστολαί». Ἀποτελεῖται ἀπὸ 302 σελίδες, περιέχει 90 ἐπιστολικά κείμενα καὶ στὸ τέλος ἕναν «Πίνακα τῶν [περιεχομένων] ἐπιστολῶν». Τὸ χειρόγραφο αὐτὸ ἀποτελεῖ, ὅπως θὰ διαπιστώσουμε στὴ συνέχεια, ἕναν προνομιακὸ μάρτυρα τοῦ «Ἐπιστολαρίου» τοῦ Βούλγαρη.

Ἄς δοῦμε ὅμως πρῶτα τὰ τεκμήρια πὺν μᾶς προσφέρει γιὰ τὴ δομὴ καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ ἔργου τὸ ὁποῖο σχεδίασε ὁ Βούλγαρης καὶ στὴ συνέχεια θὰ μιλήσουμε γιὰ τὴ μοναδικότητα πὺν ἔχει αὐτὸ τὸ χειρόγραφο.

Ἀναφέρω τὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα ἐνδιαφέρουν τὴν ἔρευνά μας ἀκολουθώντας τὴ σειρά πὺν τὰ ἐξαγγείλαμε πρὶ πάνω.

α) Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Εὐγένιος δὲν συμπεριέλαβε στὸ Ἐπιστολάριό του ὅλα τὰ ἐπιστολικά του κείμενα ἀποδεικνύεται εὐκολα ἀπὸ τὶς ἀπουσίες· δὲν συμπεριέλαβε, γιὰ παράδειγμα, τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς πὺν ἔστειλε στὸν Ἐφραίμ τὸ 1758, στὸ ὁποῖο ἀναφερθήκαμε ἤδη.

β) Ἀπὸδειξη τοῦ γεγονότος ὅτι ἐπεξεργάστηκε ἐκ νέου, σὲ μερικὲς τουλάχιστον ἀπὸ τὶς ἐπιστολὰς πὺν εἶχε στείλει, τὸ κείμενό τους ὅταν ἀποφάσισε νὰ τὸ ἐντάξει στὸ Ἐπιστολάριό του ἀποτελεῖ, γιὰ παράδειγμα, ἡ περίπτωση τῆς ἐπιστολῆς του πρὸς «ἱεροδιάκονον κύριον Κυπριανόν».¹⁵ Ἡ ἐπιστολὴ ἄρχιζε μὲ τὴ φράση: «Τώρα θέλω γνωρίση, ἂν τό, Ἐξελεξάμην παρὰ ῥιπτεῖσθαι ἐν τῷ οἴκῳ Κυρίου κτλ, ἀληθεύων, ἢ σκώπτων, σπουδάζων, ἢ παίζων μοι ἔγραψας. Τώρα θέλω πληροφορηθῆ ἐν ἔργοις τὰς τῶν λόγων ἐπαγγελίας». Ἡ ἀρχὴ τῆς ἴδιας ἐπιστολῆς ὅταν

14. Βλ. Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, «Ἡ ἐλληνικὴ ἀλληλογραφία τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη. Ἕνα ἐκδοτικὸ σχέδιο», ὁ.π., σ. 125. Περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὸ χειρόγραφο πὺν παραδίδει τὸν πρῶτο τόμο βλ. ἀμέσως πρὶ κάτω· γιὰ τὸν λανθάνοντα δεύτερο τόμο βλ. στὴν ἐνότητα V, σ. 17-18.

15. Τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς δημοσίευσε ὁ Νικόλαος Λογάδης, *Παράλληλον φιλοσοφίας καὶ χριστιανισμοῦ ἀθεΐσμου καὶ δεισιδαιμονίας. Ἦτοι Ἐγκώμιον τοῦ ἀληθινοῦ Φιλοσόφου... Ὡς Προσετέθη καὶ τὶς Ἐπιστολὴ, ἀνέκδοτος εἰσέτι, τοῦ Σοφωτάτου Εὐγενίου...*, Κωνσταντινούπολι 1830, σ. 82-91.

ένσωματώθηκε στο Ἐπιστολάριο πῆρε τὴν ἀκόλουθη μορφή: «Τώρα με πληροφορεῖς, ἂν τὸ ἐξελεξάμην παραρρίπτεσθαι ἐν τῷ οἴκῳ κτλ, ἀληθεύων, ἢ σκώπτων, σπουδάζων, ἢ παίζων μοι ἔγραψας. Τώρα ἤλθεν ὁ καιρὸς νὰ ἰδῶ ἐν ἔργοις τὰς τῶν λόγων ἐπαγγελίας».¹⁶

γ) Ὁ Εὐγένιος ἀφαίρεσε κάποια ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ περιέχονταν στὸ ἀρχικὸ κείμενο ὀρισμένων ἐπιστολῶν. Ἐνα παράδειγμα μιᾶς τέτοιας ἐπέμβασης ἀποτελεῖ μιὰ ἀπὸ τὲς ἐπιστολὰς ποὺ ὁ Βούλγαρης ἔγραψε στὸν Νεόφυτο Καυσοκαλυβίτη. Τὸ πλῆρες ἀντίγραφο τῆς ἐπιστολῆς (μὲ πλήρη τὴν προσφώνηση πρὸς τὸν ἀποδέκτη της, τὴν ἀποφώνηση, ὅπως καὶ τὸ ὑστερόγραφο ποὺ ὑπῆρχε) παραδίδεται στὲς σελίδες 718-719 τοῦ ἀθηναϊκοῦ χειρογράφου EBE 2390 καὶ ἡ ἀκρωτηριασμένη μορφή της στὲς σελίδες 273-275 τοῦ Ἐπιστολαρίου.

Ἴδου τὰ ἐπίμαχα σημεῖα τοῦ κειμένου τῆς ἐπιστολῆς.

[Προσφώνηση:] *Τὴν ὑμετέραν ἐλλόγιμον κεφαλὴν
Μετὰ πόθου εἰλικρινοῦς ἀδελφικῶς ἀσπάζομαι.*

[Inc.] *Μηδὲν ξένον, μηδὲ δεινὸν ἴσθι ποιοῦμενος...*

[des.] *δόρακος τρόπον, καὶ προορῶσαν, καὶ ὑπερβαίνουσαν.*

[Ὑστερόγραφο:] *Τὸ παρ' ὑμῶν γράμμα ἐπεδόθη μοι κατὰ τὴν παρ-
ραμονὴν τῶν Θεοφανίων, ἔτυχε δὲ τῆς παρούσης
ἀπαντήσεως τῇ ἰδ' Ἰανουαρίου.*

[Ἀποφώνηση:] *Τῆς ἡμετέρας λογιότητος
Ἰκέτης θερμότατος*

[Αὐτόγραφη ὑπογραφή ἀσφαλῶς στὸ πρωτότυπο· ἀναγραφή τοῦ ὀνόματος τοῦ ἐπιστολογράφου στὸ ἀντίγραφο:] *Εὐγένιος ὁ Ἱεροδιάκονος*

Ἡ ἴδια ὅμως ἐπιστολή, ἢ καλύτερα τὸ ἴδιο ἐπιστολικὸ κείμενο, παραδίδεται ὅπως εἴπαμε καὶ στὸ Ἐπιστολάριο, χωρὶς ὅμως τὴν προσφώνηση στὴν πλήρη της μορφή, χωρὶς τὸ ὑστερόγραφο καὶ τὴν ἀποφώνηση μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἐπιστολογράφου. Ἴδου καὶ πάλι τὰ ἐπίμαχα σημεῖα:

Νεοφύτῳ τῷ Καυσοκαλυβίτῃ.

[Inc.] *Μηδὲν ξένον, μηδὲ δεινὸν...*

[des.] *δόρακος τρόπον, καὶ προορῶσαν, καὶ ὑπερβαίνουσαν.*

16. Τὸ κείμενο περιέχεται στὲς σ. 44-48 τοῦ πιὸ πάνω χειρογράφου.

δ) Τέλος, ἀπάλειψε σὲ κάποιες περιπτώσεις τὸ ὄνομα τοῦ ἀποδέκτη, τῇ χρονολογίᾳ καὶ τὸν τόπο γραφῆς. Γιὰ παράδειγμα· στίς σελίδες 41-44 τοῦ Ἐπιστολαρίου παραδίδεται ἓνα ἐπιστολικὸ κείμενο ἐπιγραφόμενον «Τῷ Δεῖνι», χωρὶς νὰ ἀναφέρεται οὔτε ὁ τόπος οὔτε ὁ χρόνος γραφῆς του. Ἀπὸ ἐσωτερικὰ ὥστόσο τεκμήρια συνάγεται πὼς ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ γράφτηκε λίγο μετὰ τὸ θάνατο τοῦ πατριάρχῃ Παΐσιου,¹⁷ δηλαδὴ μετὰ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1752, καὶ προφανῶς τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ Εὐγένιος βρισκόταν ἤδη στὸ Ἅγιο Ὅρος, δηλαδὴ μετὰ τὸ 1753, ἀφοῦ ἀναφέρεται ρητὰ στὴν ἐκεῖ παραμονή του.¹⁸ Σημασία ὅμως γιὰ τὴν ἔρευνά μας ἔχει πὼς τὸ ἐπιστολικὸ αὐτὸ κείμενο ὅταν ἐντάχθηκε στὸ ἘπιστολARIO δὲν εἶχε ὅλα ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα ποὺ προσδιόριζαν ρητὰ τὸν τόπο καὶ τὸ χρόνο γραφῆς του, καὶ ἀκόμα ἀπαλείφθηκε τὸ ὄνομα τοῦ ἀποδέκτη.

V

Τὰ στοιχεῖα ποὺ περιέχουν τὰ παραδείγματα τὰ ὁποῖα δώσαμε πείθουν, νομίζω ἀβίαστα, πρῶτα γιὰ τὸ φιλολογικὸ γεγονὸς ποὺ κάποτε συντελέστηκε: ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης συγκρότησε ἓνα ἘπιστολARIO ἀντλώντας προφανῶς ὕλικὸ ἀπὸ τὸ προσωπικὸ του ἀρχεῖο· τὸ θεώρησε ὡς ἓνα ξεχωριστὸ ἔργο του, τὸ ἀνέγραψε στὸν κατάλογο ποὺ συνέταξε στὰ τέλη τοῦ βίου του καί, σύμφωνα μὲ δική του δήλωσι, ἦταν δίτομο. Θέμα τίθεται γιὰ τὸ τί ἔχει σωθεῖ ἀπὸ τὸ ἔργο αὐτό.

Ἀντλήσαμε ὥς τώρα ἀρκετὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὸ ἀθηναῖο χειρόγραφο ΕΒΕ 2952 δηλώνοντας μάλιστα πὼς ἀποτελεῖ ἓναν προνομιακὸ μάρτυρα τοῦ Ἐπιστολαρίου του. Ἦρθε ἡ στιγμή νὰ δώσουμε περισσότερα στοιχεῖα καὶ γιὰ τὸ ἴδιο τὸ χειρόγραφο καὶ νὰ ἐντοπίσουμε ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀποδεικνύουν τὴν ξεχωριστὴ σημασία του.

Τὸ ἀθηναῖο χειρόγραφο, σχήματος 213 X 170, ἀποτελεῖται ἀπὸ 302 σελίδες. Οἱ δύο πρῶτες δὲν ἔχουν ἀριθμηθεῖ, ἐνῶ οἱ ἐπόμενες 292, ὅπου ἔχουν γραφεῖ τὰ κείμενα, εἶναι ἀριθμημένες ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ δημιουργήθηκε τὸ χειρόγραφο, πρὶν δηλαδὴ γραφοῦν τὰ ἐπιστολικά κείμενα. Τὴν πεποιθήση αὐτὴ μᾶς τὴν δημιουργεῖ τὸ γεγονὸς πὼς στίς περιπτώσεις

17. «Ἦν δὲ τηλικαῦτα πατριαρχεῦον ὁ οὐ πρὸ πολλοῦ πρὸς Κύριον ἐκδημήσας Παῖσιος», σ. 42.

18. «Πρὸς τοῖς ἁλλοῖς καλοῖς, ὧν ἡ ἐν τῷ Ὁρει διατριβὴ κατέστη μοι πρόξενος, καὶ τότε ἀριθμῶν ἐγὼ χαίρω, τὸ αὐτοπροσώπως ἰδεῖν...», σ. 41.

πού ἡ ἀρίθμηση εἶχε τεθεῖ λίγο πιὸ κάτω ἀπὸ τὸν χῶρο πού εἶχε ὑπολογιστεῖ νὰ καταλάβει ἡ γραμμένη ἐπιφάνεια κάθε σελίδας (21 ἀράδες πλάτους 120 χιλιοστών) ὁ γραφέας προσάρμοσε τὸ κείμενο στὸν διατιθέμενο χῶρο. Χωρὶς ἀρίθμηση ὅμως ἔχουν μείνει καὶ τὰ 8 τελευταῖα φύλλα τοῦ χειρογράφου, ὅπου ἔχει γραφεῖ ὁ πίνακας τῶν περιεχομένων ἐπιστολικῶν κειμένων. Στὴ σελίδα 3 χ.ἀ. ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή, γραμμένη μὲ κόκκινη μελάνη καὶ ἀπὸ ἄλλο χέρι: «Εὐγενίου Βουλγάρεως, Ἐπιστολαί».¹⁹

Τὸ χειρόγραφο δὲν σώζει τὴν ἀρχικὴ στάχωση τοῦ καὶ ἡ ἐξαιρετικὰ σφικτὴ σημερινὴ βιβλιοδεσία τοῦ δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ διακρίνουμε τὴ συγκρότησή του· φαίνεται ὅμως πιθανὸ νὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ 19 ὀκτάφυλλα τετράδια (19 X 8 = 152 φύλλα· δηλαδὴ 304 σελίδες) καὶ ἀπὸ τὸ τελευταῖο ὅσως ὀκτάφυλλο νὰ ἔχει ἐκπέσει ἓνα φύλλο, ὥστε σήμερα τὸ χειρόγραφο νὰ ἔχει 302 σελίδες.

Στὸ χειρόγραφο περιέχονται 90 ἐπιστολικά κείμενα τοῦ Βούλγαρη, ἀριθμημένα ἀπὸ τὸ α' ὡς τὸ 4'. Τὰ ὀγδόντα ἑννέα εἶναι γραμμένα ἀπὸ ἓναν γραφέα καὶ ἓνα, τὸ ὑπ' ἀρ. ι', ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Εὐγενίου: πρόκειται γιὰ κείμενο πού προέρχεται ἀπὸ μία ἐπιστολὴ τὴν ὁποία εἶχε στείλει στὸν ἱεροδιάκονο Κυπριανό. Μὲ τὸ χέρι ὅμως τοῦ Βούλγαρη εἶναι γραμμένος καὶ ὁ «Πίναξ τῶν ἐπιστολῶν» μὲ τὸν ὁποῖο κλείνει τὸ χειρόγραφο.

Τὸ ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ χειρόγραφο τοῦ συγγραφέα τοῦ Ἐπιστολαρίου, ἐκείνου τοῦ ἔργου πού ὁ Βούλγαρης ὀνόμασε στὰ λατινικά «Collectio Epistolica», ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι μὲ τὸ χέρι τοῦ Βούλγαρη ἔχουν γίνεи διορθώσεις καὶ προσθήκες στὰ ἐπιστολικά του κείμενα τὰ ὁποῖα εἶχε ἀποφασίσει νὰ συμπεριλάβει στὸ ἔργο του καὶ τὰ ὁποῖα εἶχε ἤδη ἀντιγράψει ὁ γραφέας. Δύο παραδείγματα θὰ μᾶς ἐπιτρέψουν νὰ κατανοήσουμε καλύτερα τὶς ἐπεμβάσεις τοῦ συγγραφέα.

Τὸ τρίτο κατὰ σειρὰ ἐπιστολικὸ κείμενο πού γράφτηκε στὸ Ἐπιστολάριο εἶναι ἐκεῖνο πού ἀρχίζει μὲ τὶς λέξεις «Ὁ τὸ δάνειον ὑποστησόμε-

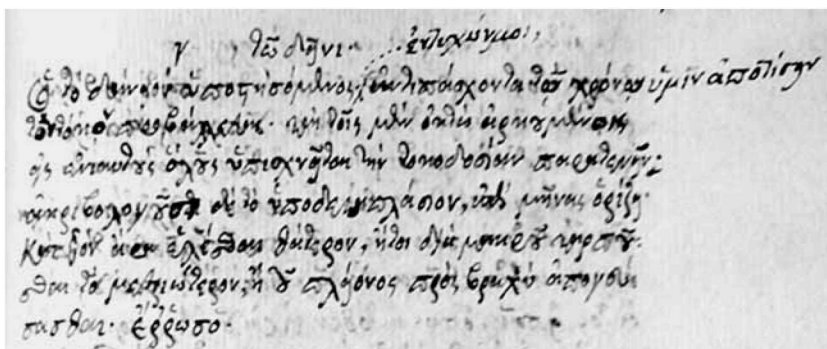
19. Ὁ Λίνος Πολίτης, πού ἔχει περιγράψει, μὲ κάθε συντομία, τὸ χειρόγραφο καὶ τὰ περιεχόμενά του στὶς πρώτες 77 σελίδες του, ἀναφέρει πῶς ὁ ἀριθμὸς τῶν σελίδων τοῦ εἶναι 300 καὶ πῶς ἡ ἐπιγραφή του εἶναι: «Εὐγενίου Βουλγάρεως, Ἐπιστολαὶ πρὸς διαφόρους». Ἡ περιγραφή τοῦ Πολίτη πού σώζεται στὸν πρόχειρο κατάλογο τοῦ Τμήματος Χειρογράφων τῆς ΕΒΕ παρέσυρε καὶ διακεκριμένους ἐρευνητὲς τοῦ Βούλγαρη, ὅπως τὸν Batalden, νὰ μεταφέρουν στὶς μελέτες τους αὐτὰ τὰ μὴ ὀρθὰ στοιχεῖα (βλ. γιὰ παράδειγμα, «Notes...», σ. 22: «Εὐγενίου Βουλγάρεως, Ἐπιστολαὶ πρὸς διαφόρους», (300 pp.)).

νος» καὶ τοῦ ὁποίου ὁ ἀποδέκτης εἶναι ἄδηλος («Τῷ δεῖνι» ἐπιγράφε-
ται).²⁰

Ὁ γραφέας τοῦ Ἐπιστολαρίου ἀντέγραψε τὸ κείμενο, στὸ ὁποῖο ὁ Βούλγαρης ἐπέφερε ἰδιόγραφες προσθήκες ὅταν στὴ συνέχεια πέρασε ἀπὸ τὸν ἐλεγχοῦ του. Νὰ δοῦμε τὴν πρώτη φράση τοῦ κειμένου στὶς δύο ἐκδοχές της.

Ὁ γραφέας εἶχε γράψει: «Ὁ τὸ δάνειον ὑποστησόμενος ἀντιπάσχο-
ντα τὸν χρόνον τῷ τόκῳ προβάλλεται· καὶ τοῖς μὲν ὀκτῶ ἀρκούμενος εἰς
ἐνιαυτοὺς ὅλους ὑπισχνεῖται τὴν τοκοδοσίαν παρατενεῖν...».

Ὁ Βούλγαρης προσέθεσε καὶ διόρθωσε τὰ ἀκόλουθα σημεῖα τοῦ κει-
μένου πού ἐδῶ τὰ σημειῶνω μὲ ἔντονα στοιχεῖα: «Ὁ τὸ δάνειον ὑποστη-
σόμενος **ἐντυχῶν μοι** ἀντιπάσχοντα **τῷ** χρόνῳ **ὕμιν ἀποτίσειν** τῷ τόκῳ
προβάλλεται· καὶ τοῖς μὲν ὀκτῶ ἀρκούμενος εἰς ἐνιαυτοὺς ὅλους ὑπι-
σχνεῖται τὴν τοκοδοσίαν παρατενεῖν...».

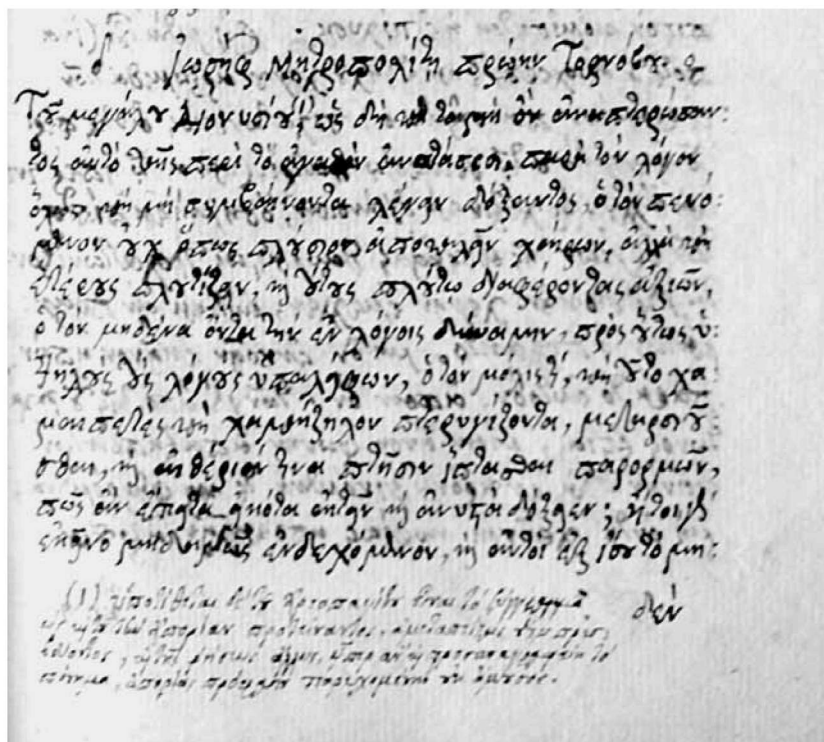
Δὲν σώζεται, ὅσο γνωρίζω, ἡ ἐπιστολὴ γιὰ νὰ συγκρίνουμε τὸ κείμε-
νό της μὲ ὅσα ἔγραψε ὁ γραφέας καὶ νὰ βεβαιωθοῦμε ἂν οἱ προσθήκες τοῦ
Βούλγαρη ὀφείλονται σὲ παραλείψεις τοῦ γραφέα ἢ σὲ καλύτερες διατυ-
πώσεις πού ἐπέλεξε ὁ Βούλγαρης ὅταν ἀποφάσισε νὰ ἐνσωματώσει καὶ
τὸ κείμενο αὐτὸ στὸ Ἐπιστολάριό του.

Στὸ τέταρτο ὅμως κείμενο, πού ἀπευθυνόταν στὸν πρῶτον μητροπο-
λίτη Τορνόβου Ἰωσήφ καὶ ἀρχίζει μὲ τὶς λέξεις «Τοῦ Μεγάλου Διονυσίου,
ὡς δὴ καὶ τὸ μὴ ὄν», ὁ Βούλγαρης θεώρησε χρήσιμο νὰ βάλει στὸ ὄνομα

20. Περιέχεται στὴ σ. 7.

τοῦ Διονυσίου ἓνα δείκτη ὑποσημείωσης τὴν ὁποία ὁ ἴδιος ἔγραψε ἐκ τῶν ὑστέρων καὶ τὴν προσέθεσε στὸ κάτω λευκὸ περιθώριο τῆς σ. 7:

(1) Ὑποτίθεται δὲ τοῦ Ἀρεοπαγίτου εἶναι τὸ σύγγραμμα ὡς καὶ τοῦ τὴν ἀπορίαν προτείναντος, ἀμεταπείστως οὕτω πρεσβέοντος, καὶ τῆς ῥήσεως ἄλλως, ὥπερ ἂν καὶ προσαναγραφεῖται τὸ πόνημα, ἀπορίας πρόφασιν παρεχομένης οὐκ ἄμουσον.

Εἶναι νομίζω ἔκδηλο ἀπὸ τὴ διάταξη τῆς σελίδας πὼς ὁ Βούλγαρης προσέθεσε ἐκ τῶν ὑστέρων τὴν ὑποσημείωση, ἀφοῦ ὁ γραφέας εἶχε στὸ κάτω δεξιὸ μέρος γράψει τὴ λέξη μετὴν ὁποία συνεχιζόταν τὸ κείμενο στὴν ἐπόμενη σελίδα.

Γιατί ὅμως, ἐνῶ ὅλα τὰ κείμενα εἶναι γραμμένα μετὸ χέρι τοῦ ἐνὸς καὶ μόνου γραφέα, μία ἐπιστολὴ εἶναι γραμμένη μετὸ χέρι τοῦ Βούλγαρη; Στὶς πολλαπλὲς πιθανὲς ἐρμηνεῖες ποὺ μποροῦν νὰ ὑποστηριχθοῦν, θέλω νὰ ἐκθέσω καὶ ἐκείνη ποὺ μοῦ φαίνεται περισσότερο πιθανή.

Νὰ σημειώσουμε πρῶτα πὼς ἡ ἐπιστολὴ ἀπευθυνόταν στὸν ἱεροδιάκονο Κυπριανὸ καὶ πὼς ἔχουμε τὴν τύχη νὰ ἔχει δημοσιευθεῖ τὸ κείμενό της ἀπὸ τὴν αὐτούσια ἐπιστολή.²¹ Τὸ κείμενο ὅμως ποὺ ἔχει καταγραφεῖ στὸ Ἐπιστολάριο διαφέρει σὲ πολλὰ σημεῖα ἀπὸ τὸ πρωτότυπο.²² Θεωρῶ ἔτσι πιθανὸ ὅτι ὁ Βούλγαρης, ἀντὶ νὰ γράψῃ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τὸ νέο κείμενο γιὰ νὰ τὸ δώσει στὴ συνέχεια στὸν γραφέα του νὰ τὸ ἀντιγράψῃ, ἀποφάσισε νὰ τὸ γράψῃ ὁ ἴδιος κατευθεῖαν στὸ Ἐπιστολάριο.

Ἄν κοντὰ σὲ αὐτὰ τὰ στοιχεῖα ποὺ συλλέξαμε ὡς τώρα προσθέσουμε πὼς ὁ Βούλγαρης ἔχει γράψῃ μὲ τὸ χέρι του ὅσες λέξεις ἢ φράσεις περιέχονταν στὰ ἐπιστολικά κείμενα ποὺ συγκρότησαν τὸ Ἐπιστολάριό του καὶ δὲν ἦταν γραμμένες στὰ ἑλληνικά ἀλλὰ σὲ ἄλλη γλῶσσα, τότε νομίζω πὼς πρέπει νὰ δεχτοῦμε χωρὶς καμιά ἐπιφύλαξη πὼς τὸ χειρόγραφο EBE 2952 ὅχι μόνον ἀποτελεῖ τὸν χειρόγραφο μάρτυρα τοῦ Ἐπιστολαρίου τοῦ Βούλγαρη ἀλλὰ συνιστᾷ κάτι πολυτιμότερο: εἶναι τὸ ὁλοκληρωμένο χειρόγραφο τοῦ συγγραφέα, ἐκεῖνο ἀπὸ τὸ ὁποῖο θὰ ἀρχίσουν νὰ παράγονται ἀντίγραφα.

Ὁ Βούλγαρης ὅμως στὴν ἀναγραφὴ τῶν ἔργων του δήλωνε πὼς ἡ «Collectio Epistolica», ἀποτελεῖτο ἀπὸ δύο τόμους. Εἶναι προφανὲς πὼς τὸ EBE 2952 συνιστᾷ τὸν πρῶτο τόμο τοῦ ἔργου ἐπειδὴ περιέχει ἐπιστολικά κείμενα γραμμένα ἑλληνικά — μὲ κάποιες ἐμβόλιμες λέξεις ἢ φράσεις σὲ ἄλλη ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα — τὰ ὁποῖα ἀνατρέχουν στὴν πρώτη περίοδο τῆς ζωῆς τοῦ Εὐγένιου. Ὁ δεῦτερος τόμος, γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν φαίνεται νὰ ἔχουμε κάποιο ἔχνος, μὴπως δὲν συγκροτήθηκε ποτέ;

Ἐνα ἐσωτερικὸ ὥστόσο τεκμήριο ποὺ σώζεται στὸν πρῶτο τόμο πείθει, νομίζω, πὼς καὶ ὁ δεῦτερος τόμος εἶχε συγκροτηθεῖ. Συγκεκριμένα· τὸ προτελευταῖο ἐπιστολικὸ κείμενο, τὸ ἀρ. πθ', ποὺ ἔχει ἄδηλο ἀποδέκτη καὶ ἀρχίζει μὲ τὶς λέξεις «Τῆς ἐκ τῶν ἐν τῷ χαλκίῳ κρουμάτων»,²³ σώζει στὸ περιθώριό του τὴν ἀκόλουθη αὐτόγραφη σημείωση τοῦ Βούλγαρη: «... Μετεγράφη αὕτη καὶ ἀλλαχοῦ, ἐν τῷ Β' Τόμῳ», προφανῶς τοῦ Ἐπιστολαρίου. Ὡς πρὸς τὰ περιεχόμενα τοῦ δευτέρου τόμου μποροῦμε νὰ ξαναδιαβάσουμε ὅσα ὁ ἴδιος ἀναφέρει καταγράφοντας τὸ

21. Βλ. πιδὸ πάνω σ. 11, ὅπου στὴ σημ. 15 καὶ ἡ βιβλιογραφικὴ ἀναγραφὴ τῆς ἐκδοσης τῆς ἐπιστολῆς.

22. Γιὰ τὴν ἐκτίμηση τῶν ἀλλαγῶν ποὺ ἐπέφερε, ἔχω ἤδη ἀναφέρει ὡς παράδειγμα τὴ φράση μὲ τὴν ὁποία ἀρχίζουν τὰ δύο κείμενα.

23. Περιέχεται στὶς σ. 290-292.

ἔργο. Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὸν Βούλγαρη τὸ ἔργο περιέχει «epistolae plurima Graeca, inter quas et quaedam paucae Graecosolicae; quaedam vero et Latino Idiomate scriptae, vel Italico, etc.». Κατὰ συνέπεια ἀφοῦ ὁ πρῶτος τόμος δὲν περιέχει καμιὰ ἐπιστολὴ σὲ ἄλλη γλῶσσα ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε πὼς στὸν δεύτερο τόμο ἐνέταξε κάποια ἀπὸ τὰ ξενόγλωσσα ἐπιστολικά του κείμενα.

Συμπέρασμα δεύτερο: τὰ σωζόμενα στὸ Ἐπιστολάριο ἐπιστολικά κείμενα συνιστοῦν ἓνα δεύτερο πυλῶνα τῆς παράδοσης τῆς ἐπιστολογραφίας τοῦ Βούλγαρη.

VI

Μὲ βάση τὰ νέα αὐτὰ δεδομένα, εἶναι νομίζω μάταιο πλέον νὰ καταγράφουμε παρατακτικὰ τὰ ἐπιστολικά κείμενα τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη ποὺ σώζονται σὲ χειρόγραφους κώδικες ἢ σὲ ἔντυπα, χωρὶς νὰ προσδιορίζουμε τὴν παράδοση στὴν ὁποία ἀνατρέχουν.

Ὁ ΟΜΕΔ ὅμως ὀφείλει πλέον νὰ ἐκδώσει τὸν πρῶτο τόμο τοῦ Ἐπιστολαρίου τοῦ Βούλγαρη ἀντλώνοντας τὰ 90 ἐπιστολικά κείμενα ἀπὸ τὸ χειρόγραφο τοῦ συγγραφέα, ἀπὸ τὸ ΕΒΕ 2952, καὶ νὰ καταγράψει στὴν εἰσαγωγὴ τῆς ἔκδοσης τὰ ἀντίγραφα ποὺ ἔχουν προέλθει ἀπὸ τὸ Ἐπιστολάριο καὶ τὰ ὁποῖα σώζονται σὲ διάφορα χειρόγραφα ἢ ἔχουν δημοσιευτεῖ. Τὸ ἔργο τῆς ἔκδοσης τοῦ Ἐπιστολαρίου, στὸ ὁποῖο θὰ ἀναφέρεται τιμητικὰ καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀλκη Ἀγγέλου, τὸ ἀνέλαβαν ὁ Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος καὶ ὁ ὑπογράφων.

Παράλληλα πρέπει νὰ ἐντείνουμε τίς προσπάθειές μας γιὰ νὰ ἐντοπίσουμε τὸν δεύτερο τόμο τοῦ Ἐπιστολαρίου καὶ γιὰ νὰ ὁλοκληρώσουμε τὴν ἔρευνα γιὰ τὴν ἀποθησαύριση, κυρίως σὲ ρωσικὲς βιβλιοθηκὲς, καὶ ἄλλων πρωτότυπων ἐπιστολῶν τοῦ Βούλγαρη, καταγράφοντας παράλληλα τὴ χειρόγραφη παράδοση ποὺ ἀνατρέχει σὲ αὐτές.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Μεταγράφω τὸν αὐτόγραφο Πίνακα τῶν περιεχομένων στὸν πρῶτο τόμο τοῦ Ἐπιστολαρίου ἀκολουθώντας τὴ διάταξιν καὶ τὴν ὀρθογραφίαν τοῦ κειμένου.
(ΕΒΕ 2952, σ. 293–300 χ.ἀ., ἰδιόγραφο τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη)

Πίναξ τῶν Ἐπιστολῶν

α.	Τοῖς μὲν εὐφρόμως διὰ μνήμης ἄγουσι κτ:	
	Νεοφύτῳ Διδασκάλῳ καὶ Ἡσυχαστῇ -----	1
β.	Ἀντιπεριέστη εἰς ἀθυμίαν κτ:	
	Ῥαφαήλ Ἱεροδιδ: -----	5
γ.	Ὁ τὸ δάνειον ὑποστησόμενος κτ:	
	Τῷ Δεῖνι -----	7
δ.	Τοῦ Μεγάλου Διονυσίου κτ:	
	Ἰωσήφ Μ(ητ)ροπολίτη πρῶτην Τορνόβου -----	7
ε.	Τοὺς πρὸς τρίτον εὐνοίᾳ συνημμένους τινὰ κτ:	
	Χρυσάνθῳ τῷ Ἱερολογιωτ: -----	24
ς.	Ὡς οἰκείῳ τοῖς διηπορημένοις ἐχρήσω κτ:	
	Ἰωάσαφ Ἱεροδικόνῳ καὶ Διδασκάλῳ -----	25
ζ.	Τὴν ἐλλόγιμόν σου ἐπιστολὴν κομισάμενος κτ:	
	Ἀγαπίῳ Ἱεροδιδασκάλῳ -----	34
η.	Πάντως ψυχῆς εἰσὶν εἰκόνες τὰ Γράμματα κτ:	
	Ἰωάσαφ Ἱεροδικ. καὶ Διδασκ. -----	36
θ.	Πρὸς τοῖς ἄλλοις καλοῖς κτ:	
	Τῷ Δεῖνι -----	41
ι.	Τώρα με πληροφορεῖς, κτ: Μιζοβάβαρος.	
	Κυπριανῷ Ἱεροδικόνῳ -----	44
ια.	Ἐπὶ τρισίν, δ γέγραφας, αἰσθήσεσι κτ:	
	Νεοφύτῳ Διδ. Ἱεροδι. καὶ Ἡσυχαστῇ -----	49
ιβ.	Μανθάνω σου τὸν γριῖφον κτ:	
	Τῷ αὐτῷ -----	50
ιγ.	Εἰ ἄνδρες χαρακτήρ ἐκ λόγων γνωρίζεται κτ:	
	Δωροθέῳ τῷ Κωνσταντινουπόλεως Διδασκ. -----	58
ιδ.	Ἴσθι μοι φίλε κτ:	
	Παναγιώτῃ τῷ Γραμματικῷ -----	61

Πίνακας Έπιτομῶν.

α.	Τοῖς μὲν ἀνθρώποις ἀπὸ μνημῶν ἄνθρωποι:	
	Νεκρῶν Διδασκάλων καὶ Πονηρῶν. ———	1
β.	Ἀντιπαρῖεστι τοῖς ἀνθρώποις καὶ:	
	Παράκλησις Θεοῦ. ———	5
γ.	Ὁ δὲ δάνειον ὑποσησόμενος καὶ:	
	Τὸ Λόγος. ———	7
δ.	Τὸ Μεγάλη Ἀφροσύνη καὶ:	
	Ἰστορία Μαρτυρίας ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ. ———	7
ε.	Τὸς ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ ἀνθρώπων συνημμένους ἱνά καὶ:	
	Χρυσὸν καὶ τὸν ἱεροῦ. ———	24
ς.	Ὡς οὕτως τοῖς ἀνθρώποις ἐχρήσθη καὶ:	
	Ἰστορία ἱεροῦ καὶ ἀνθρώπων. ———	25
ζ.	Τὸν ἐχρήσθη ὑποσησόμενος καὶ:	
	Ἰστορία ἱεροῦ καὶ ἀνθρώπων. ———	34
η.	Πάντες οὕτως εἶναι εἰσὶν ἐκ τῶν ἀνθρώπων καὶ:	
	Ἰστορία ἱεροῦ καὶ ἀνθρώπων. ———	36
θ.	Πρὸς τοῖς ἀνθρώποις καὶ:	
	Τὸ Λόγος. ———	41
ι.	Τὸν με ἀνθρώπων καὶ: Μαρτυρία.	
	Ἰστορία καὶ ἱεροῦ. ———	44
ια.	Ὡς οὕτως, ὁ γὰρ ἀνθρώπων, ἀνθρώπων καὶ:	
	Νεκρῶν καὶ ἀνθρώπων καὶ πονηρῶν. ———	49

ιε.	Ἐμφιλοσοφοῦντι σοι κτ:	
	Σωτηρίῳ Ἱερεῖ καὶ Οἰκονόμῳ Κοζάνης - - - - -	63
ις.	Μηδαμῶς ἀπλῆγα κτ:	
	Κυρίλλῳ τῷ Οἰκονομ. Π(ατ)ριάρχῃ - - - - -	69
ιζ.	Οὕτως ἐγὼ σοι ταῖς φροντίσιν εἰμι κτ:	
	Νεκταρίῳ Διδ: καὶ Ἱεροκλήρῳ - - - - -	73
ιη.	Τὴν περικοπήν σοι τοῦ Μεταφυσικοῦ Θεωρηματίου κτ:	
	Ἰωάσαφ Ἱεροδιακ. καὶ Διδ: - - - - -	75
ιθ.	Τὸ φιλῶ, περὶ οὗ πυνθάνη, ἀντὶ τοῦ εἶωθα κτ:	
	Χριστοδούλῳ τῷ Γραμματικῷ - - - - -	77
κ.	Τὸ ἀπὸ τῆς ἐν τῷ Θαβωρίῳ κτ:	
	Θεοδώρῳ λογιωτάτῳ - - - - -	78
κα.	Ὅτι ἐσίγησα, φησὶν, ἐπαλαιώθη τὰ ὀστᾶ μου κτ:	
	Ἰωακείμ Διδ. τῷ Ἰβηρίτῃ - - - - -	85
κβ.	Ἐμοὶ μὲν οὐκ ἔστιν ὅ,τι μᾶλλον κτ:	
	Γρηγορίῳ Μητροπολίτῃ Ἰωαννίνων - - - - -	87
κγ.	Τὸ ἐπιτύμβιον, ὅπερ ἤτῃσω κτ:	
	Τῷ Δεῖνι - - - - -	89
κδ.	Πάντα ἡμῖν εἰς τέλος κτ:	
	Κυρίλλῳ τῷ Οἰκονομ. Π(ατ)ριάρχῃ - - - - -	89
κε.	Εὗγε ὅτι λύσιν φιλείας κτ:	
	Πέτρῳ Πρεσβυτέρῳ καὶ Διδασκάλῳ - - - - -	92
κς.	Υπάρχει δὲ καὶ ἐναντιότης ἐν τοῖς πρός τι κτ:	
	Πρὸς τὸν ζητήσαντα, τοῦ ἀριστοτελικοῦ χωρίου Ἐκθεσις - - - - -	94
κζ.	Οὐκ ἔει τό ναι κτ:	
	Ἰωάννῃ τῷ Γραμματικῷ - - - - -	106
κη.	Τοῦτο καὶ τοῖς ἐξαίσις τῷ φωτὶ κτ:	
	Τῷ Ἀρχιεπισκόπῳ Ἀχριδῶν - - - - -	107
κθ.	Εἰ οὗτος εἰλικρινοῦς φιλείας ἔλεγχος κτ:	
	Τρύφωνι τῷ Συγκέλλῳ καὶ Διδασκ. - - - - -	109
λ.	Πλάτῳ τῷ Δαιμονίῳ κτ:	
	Νικολάῳ Στύγνῃ Διδασκάλῳ - - - - -	117
λα.	Ἦκεν ἡμῖν (οὐ πάνυ πρὸ πολλοῦ κτ:	
	Ἰωάννῃ Ἰσπαναίῳ Ἱατροφιλοσόφῳ - - - - -	118

λβ.	Ἐμοὶ ἄρα εἰς ἀγαθὸν καὶ τ' ἀναντία συνήργησε κτ:	
	Ῥοβέρτω Στίβενσων τῷ Ἀγγλῳ - - - - -	121
λγ.	Ἦλυθες ὧ Τηλέμαχε κτ:	
	Τῷ αὐτῷ - - - - -	122
λδ.	Τὸ μὲν Σε εἰς τὸ ὄρος ἀρθῆναι κτ:	
	Ῥαφαήλ ἱεροδιδ: - - - - -	134
λε.	Τὸ ἐπὶ τὸ πέρας συντείνειν κτ:	
	Τοῖς ἐμοῖς φοιτηταῖς - - - - -	135
λς.	Καινή τις ἡ τῆς Ἐπιστολῆς χρῆσις κτ:	
	Θεοδοσίῳ ἱεροδιδασκάλῳ - - - - -	136
λζ.	Ἐκομισάμην τοῦ διηπορημένου τὴν ἐπίλυσιν κτ:	
	Ῥοβέρτω Στίβενσων τῷ Ἀγγλῳ - - - - -	138
λη.	Ἐπαινῶν λοιδορεῖς κτ:	
	Κωνσταντίῳ ἱεροδιακόνῳ: - - - - -	138
λθ.	Πολλάκις εὖ ποιῶν ἤμας κτ:	
	Μελετίῳ ἱεροδιδ. τῷ Ἰβηρίτῃ - - - - -	139
μ.	Οὐδὲ ζητεῖν οἶμαι προσῆκε κτ:	
	Θεοκλήτῳ, Ῥαφαήλ, καὶ Νεοφύτῳ ἱεροδιδ. - - - - -	140
μα.	Τὸ μὲν γράμμα πόθον πνέει τὸ σόν, κτ:	
	Τῷ Δεῖνι - - - - -	143
μβ.	Χάρις τῇ χάριτι κτ:	
	Γερασίου Μητροπολίτῃ Κυζίκου - - - - -	144
μγ.	Τοῦ Μακαρίτου Διδασκάλου Κυροῦ Σωφρονίου κτ:	
	Κυρίλλῳ τῷ Οἰκουμ. Π(ατ)ριάρχῃ - - - - -	146
μδ.	Τὸ παῖδας μὲν πρὸς Πατέρας κτ:	
	Τῷ αὐτῷ - - - - -	149
με.	Πρώτῃ μὲν ἐν ἀνάγκαις κτ:	
	Ἰκετηρία ὡς ἐκ τῶν Μαθητῶν τῆς Σχολῆς - - - - -	150
μς.	Τὰ τοῦ γενναίου Μελιτινῆς κτ:	
	Κυρίλλῳ τῷ Οἰκουμ. Π(ατ)ριάρχῃ - - - - -	158
μζ.	Χθές, ὁψέ ἤδη κτ:	
	Κυπριανῷ Διδασκάλῳ - - - - -	160
μη.	Δισσὰς παρὰ σοῦ κτ:	
	Χριστοδοῦλῳ Κωνσταντῷ - - - - -	162
μθ.	Τὸ ἐπιεικές καὶ φιλόχαθον κτ:	
	Νεοφύτῳ Μ(ητ)ροπολίτῃ Σμύρνης - - - - -	163

ν.	Κάλαμος τῷ ὄντι ἐγὼ κτ:	
	Ἰωακείμ τῷ Διδασκάλῳ -----	165
να.	Συμφώνως τοῖς οἷσπερ κτ:	
	Τῷ αὐτῷ -----	167
νβ.	Πᾶς ὅστις ἐντεῦθεν ἀπαίρων κτ:	
	Κυρίλλῳ τῷ Οἰκουμ. Π(ατ)ριάρχῃ -----	168
νγ.	Τὸν μὲν ἐξ οὗ ἀπέστῃς ἡμῶν κτ:	
	Ἰγνατίῳ Ἱεροδιακ. καὶ Διδασκ. -----	171
νδ.	Τῶν ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς Ἀθωνιάδι ταύτῃ κτ:	
	Ἀθανασίῳ τῷ Καραϊωάννου -----	173
νε.	Τὰ Ἰβηριστὶ φθεγγόμενα Ἱερὰ Εὐαγγέλια κτ:	
	Μελετίῳ Ἱεροδιδασκάλῳ -----	176
νς.	Αὐτὴν μονονουχὶ τὴν ψυχὴν κτ:	
	Ἰωακείμ Διδασκάλῳ -----	177
νζ.	Ἄλλ' ἐκεῖνοι μὲν ἤδη οἱ Παλαμναῖοι κτ:	
	Τῷ αὐτῷ -----	177
νη.	Οὐδὲ τεχνίταις ὀργάνων ἄνευ κτ:	
	Μελετίῳ Ἱεροδιδασκάλῳ -----	179
νθ.	Ὅρᾳς; ἐμελλεν ἄρα τὰ ἄνω κάτω κτ:	
	Ἰωακείμ Διδασκάλῳ -----	182
ξ.	Ἀλλὰ νή, καὶ σύ γε ὦ θαυμασίε κτ:	
	Σεβαστῷ τῷ Καστορίας Οἰκονόμῳ καὶ Διδασκ. -----	184
ξα.	Ἔως οὗ βραχυνθῶσιν αἱ κτ:	
	Νεοφύτῳ Ἡσυχαστῇ -----	186
ξβ.	Τὰ μὲν Γράμματα ἤκεν ἡμῖν κτ:	
	Σεβαστῷ τῷ Καστορ. Οἰκον. καὶ Διδ.: -----	189
ξγ.	Καὶ πρότερον μὲν κτ:	
	Κυρίλλῳ Οἰκουμ. Π(ατ)ριάρχῃ -----	191
ξδ.	Τὴν μὲν προσάγουσαν ἡμᾶς κτ:	
	Κωνσταντίνῳ Ποστελνίκῳ -----	193
ξε.	Ὁ Παρεστὼς πρὸ τῶν Εὐαγγελικῶν ποδῶν κτ:	
	Κυρίλλῳ τῷ Οἰκουμ. Π(ατ)ριάρχῃ -----	194
ξς.	Εἰ καὶ ἅπαντες κτ:	
	Τῷ αὐτῷ -----	195
ξζ.	Ἀμφοτέρα τὰ παρὰ τῆς ὑμετέρας κτ:	
	Μακαρίῳ Μητροπολίτῃ -----	196

ξη.	Μονονουχί σοι, ἀγαπητέ κτ:	
	Ἰωάννη Πίττω τῷ Ἰατροφι(λοσό)φω καὶ Δόκτορι - - -	198
ξθ.	Τὸ περιαιτολογεῖν ὃ βέλτιστε κτ:	
	Νεοφύτῳ τῷ Καυσοκαλυβίτῃ - - - - -	206
ο.	Ἐν τῇ τοῦ Κωνσταντίνου Μεγαλοπόλει κτ:	
	Πέτρῳ Κλερκίῳ - - - - -	207
οα.	Σὺ δὲ οὐ δυσχερανεῖς κτ:	
	Τῷ αὐτῷ - - - - -	228
οβ.	Ἐσμὸς ἀγαθῶν κτ:	
	Σεραφεῖμ τῷ Οἰκουμέν. Π(ατ)ριάρχῃ - - - - -	237
ογ.	Βραχυστίχοις ἐντυχὼν κτ:	
	Ἰωάννη Παράδεισῃ Ἀγγλῳ - - - - -	242
οδ.	Τὴν περὶ τῆς μοιχευθείσης γυναικὸς κτ:	
	Κωνσταντῷ Μεγάλῳ Ἀρχιδιακόνῳ - - - - -	243
οε.	Τὸ Οὐριήλ ὄνομα κτ:	
	Ἀγαθαγγέλῳ τῷ Ἱεροκλήρῳ - - - - -	246
ος.	Ἐγὼ μὲν, εἰ κατὰ Θεῖον μήνιμα κτ:	
	Τῷ Δεῖνι - - - - -	248
οζ.	Καθάπερ οὐδὲν εἰς ἔπαινον κτ:	
	Πέτρῳ Κλερκίῳ - - - - -	252
οη.	Εἴ τινα παρ' ἡμῖν διασφύζοιτο κτ:	
	Τῷ αὐτῷ - - - - -	261
οθ.	Μηδὲν ξένον κτ:	
	Νεοφύτῳ τῷ Καυσοκαλυβίτῃ - - - - -	273
π.	Τὸν φιλεῖν ἐθέλοντα κτ:	
	Ἰωάννη τῷ Καμεράσῃ - - - - -	276
πα.	Ὡσεὶ βέλος ἐν χειρὶ δυνατοῦ κτ:	
	Νεοφύτῳ τῷ Καυσοκαλυβίτῃ - - - - -	277
πβ.	Ἡμῖν ὃ ἄριστε κτ:	
	Μανασσῇ τῷ Ἡλιάδῃ - - - - -	280
πγ.	Παρ' ὑμῶν τῶν Χριστὸν μιμουμένων κτ:	
	Γρηγορίῳ Μ(ητ)ροπολίτῃ Οὐγκροβλαχίας - - - - -	280
πδ.	Εἵχε με καὶ πρὸ τοῦ κτ:	
	Καισαρίῳ Ἐκκλησιαρχῇ τοῦ Οὐγγροβλ. - - - - -	281
πε.	Ἀληθεῖ μὲν ἀκραιφνοῦς ἀλῶναι κτ:	
	Μανασσῇ Ἡλιάδῃ - - - - -	282

πς.	Υμεῖς δὲ ἄρα ἐκεῖνοι κτ:	
	Γεωργίῳ καὶ Ναοῦμ τοῖς ἀνταδέλφοις - - - - -	284
πζ.	Ἀφορίαν ἡμῖν Γραμμάτων κτ:	
	Παῖσίῳ Ἐπισκόπῳ Παραμυθίας - - - - -	285
πη.	Τὸ μὲν οὕτω δάκνεσθαι κτ:	
	Σαμουήλ τῷ Οἴκουμ. Π(ατ)ρίάρχῃ - - - - -	286
πθ.	Τῆς ἐκ τῶν ἐν τῷ χαλκείῳ κτ:	
	Τῷ Δεῖνι - - - - -	290
4.	Αἰκατερίνη β ^α : Αὐτοκράτορι	
	Ἐπίτρεψον Τρισεβαστῇ Μεγίστῃ Κυρίᾳ - - - - -	291